

KÂŞGARLI MAHMUT VE 11. YÜZYIL MUSİKİSİ ÜZERİNE

Mahmud Al-Kashghari And About Music of 11th Century

Ramiz ASKER*

Leyla ASKER**

Özet

Büyük Türk dilcisi ve düşünürü Kaşgarlı Mahmud'un ansiklopedik mahiyet taşıyan ve adeta 11. yüzyıl Türk dünyasının aynası olan Divanü Lugati't-Türk adlı eseri, Türk dili ve edebiyatının, Türk tarih ve coğrafyasının yanı sıra, Türk kültürünün ve etnografyasının da eski ve temel kaynaklarındandır.

Divanü Lugati't-Türk Türklerin zengin maddi ve manevi kültürünün çeşitli alanları hakkında bilgi verirken Türk müzik kültürü üzerine de çok değerli bilgiler vermektedir. İlk kez bu eserde şarkı, güfte, makam, motif, melodi gibi kavramlardan söz edilmiş, dönemin bazı nefesli, telli ve vurmali çalgı aletleri madde başlarında ele alınmış, musiki icra ortamlarından bahsedilmiştir. Bundan bin yıl önceye ait Türk çalgı aletlerinin başında, adına birçok maddede rastladığımız, kopuz gelmektedir. Eserde bu terim, ad ve eylem olarak kopuz, kopuzluğ, kopzadı, kopzaldı, kopzatti, kobzaştı maddelerinde geçmekte ve açıklanmaktadır. Onu dönemin diğer telli sazlarından ikeme/egeme, çeng/çong/çung ve buçı izlemektedir. Kaşgarlı Mahmud, eserinde ayrıca eski Türk nefesli çalgı aletlerinden olan sızıgı (ney), borguy (zurna) ve tovil (dudük) üzerine de bilgi vermektedir. Bunların dışında tümruk (def), küvrük (kös) maddelerinde vurmali saz aletlerinden bahsedilmektedir. Tuğ terimiyle askeri orkestra veya ordu bandosu kastedilmektedir.

Eserde şarkı anlamında ır/yir; şarkıcı manasında yırağı; söylemek, teganni etmek anlamında yırlamak ve köglemek gibi kavramlar da yer almıştır.

Anahtar kelimeler: Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lugat-it-Türk, Musiki, Musiki Aletleri.

Abstract

A popular encyclopedic dictionary of the great turkic linguist and thinker Mahmud Kashghari's Diwan Lughat at-Turk, mirror of the turkic world of the 11th century, includes rich information not only about the Turkic language and literature but also its history geography, culture and ethnography.

The valuable information about different branches of the material and moral culture, including musical culture of Turks of thousand years' prescription is given in Diwan Lughat at-Turk. The work says about song, makam, motion and melody, the wind, stringed and percussion instruments and about the performing arts.

Information about popular Turkic kopuz, including kopuz and kopuzlug, kopzadi, kopzaldı, kopzatti are often provided in Diwan Lughat at-Turk dictionary. Other instruments, such as ikeme/egeme, cheng/chong/chung and buchi are also mentioned here. Mahmud Kashghari informs about ancient wind instruments "sibizgu" (modern reed- pipe, flute), "borguy" (zurna) and "tovil" (fife); percussion instruments "tumruk" (drum) and "kuvruk" (tambourine). The word "tug" means military orchestra.

The dictionary explains meaning ır/yir (song), yiragu (singer), yırlamak (sing) and köglemek (perform).

* Bakü Devlet Üniversitesi, Bakü, Azerbaycan, ramizasker@yahoo.com.

** Bakü Musiki Akademisi, Bakü, Azerbaycan, askerovaleyla@hotmail.com.

Key words: Mahmud al-Kashghari, Diwan Lughat at-Türk, Music, Musical Instruments.

Divanü Lugati't-Türk yaklaşık bin sene bundan önceki Türklüğün ansiklopedisi, aynasıdır. Ünlü bilgin, büyük dilci ve düşünür Kaşgarlı Mahmud bu kitabında Türklerin o dönemki dilini, edebiyatını, tarihini ve coğrafyasını, sosyal ilişkilerini, dinî inançlarını, unvan ve makamlarını, atasözleri ve deyimlerini, efsane ve mitlerini, şiir ve ağıtlarını ayrıntılı biçimde işlemiştir.¹ Divanü Lugati't-Türk aynı zamanda 11. yüzyıl Türk kültürünün ve etnografyasının da en eski ve temel kaynaklarından.

Divanü Lugati't-Türk'te Türklerin eski ve zengin maddi ve manevi kültürünün çeşitli alanları, ev-çadırları, giyim ve süslemeleri, yemek ve içecekleri üzerine çok değerli bilgiler verilmiştir. Eserde 11. yüzyıl Türk müzik kültürü de en iyi biçimde değerlendirilmiştir. Dede Korkut Kitabı ve Kutadgu Bilig'de genel olarak yer alan bilgilerden daha önce ilk kez Divanü Lugati't-Türk'te şarkı, güfte, makam, motif, melodi gibi kavramlardan söz edilmiş, dönemin bazı nefesli, telli ve vurmali çalgı aletleri madde başlarında ele alınmış, musiki icra ortamlarından bahsedilmiştir.

Divanü Lugati't-Türk'te Türk müzik kültürüyle ilgili olarak verilen bilgiler üzerinde maalesef fazla durulmamış, az sayıda çalışmada bunlardan bahsedilmiştir. Bunların arasında Prof. Dr. Reşat Genç'in "Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası" adlı kitabındaki 3 sayfalık bir bölüm², Gülay F. Mirzaoğlu'nun,³ Ç. Cumayev'in⁴ ve A. Recebov'un⁵ makaleleri zikredilebilir. Makalelerden anlaşıldığına göre, yazarlar, konuyu farklı boyutlarda ele almışlardır.

Türklerde müzik kültürünün tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Tarih boyunca Türklerde müzik yalnızca zevk, neşe ve eğlence kaynağı, aşkın ve hüznün ifade aracı değil, devlet-millet birliğini oluşturan, halkı uyaran, savaşta orduya millî duygular veren, yürüyüş ve hareket düzenleyen; dinî bakımdan ise iyi ruhları çağıran, kötü ruhları kovan bir kültür ve gelenek sembolüdür.⁶

Divanü Lugati't-Türk'te müzik, makam ve melodi kavramı ır/yir sözcüğü ile karşılanmıştır: یر Yır: şarkı; makam (musikide). «أل یر یرلادی = o, şarkı söyledi». Bu söz çoğu zaman şiir, gazel manasında kullanılmıştır. (3,11); ل I r: yukarıdaki sözdeki ی ı harfi الف elife çevrilmiştir; aynı manadadır; makam, motif, melodi (3,11). Yır kelimesi ayrıca gazel, şiir, yani güfte anlamına da gelmektedir: یر Yır: gazel, şiir (3,145). Yırağu kelimesi ise hem çalgıcı, hem de şarkıcı anlamına gelmektedir. یراغو Yırağu: çalgıcı; muganni, şarkıcı (3,38).

Divanü Lugati't-Türk'te Türk müzik aletleri bugün olduğu gibi telli, üflemeli ve vurmali olmak üzere üç guruba ayrılmaktadır. Kaşgarlı Mahmut, telli aletlerden dördü hakkında bilgi vermiştir. Bunların başında kopuz gelmektedir.

Dede Korkut destanlarında da görüldüğü gibi kopuz, Türklerde en yaygın telli çalgı aletidir. Kopuz bu gün dahi Türk dünyasının her bir köşesinde çeşitli adlar altında varlığını sürdürmektedir. Divanü Lugati't-Türk'te bundan bin yıl önceye ait çalgı aletlerinin başında, adına birçok maddede rastlanan ünlü kopuz gelmektedir. Eserin farklı çevirilerinde; mesela Farsça çevirisinde kubuz (4, 381), Türkçe son çevirisinde kopuz (5, 440) olarak geçen bu kelimeyi, Kaşgarlı Mahmut, Arapça ud sözcüğü ile karşılamaktadır: كُؤز K u b u z: kopuz, uda benzer bir çalgı aleti (1, 370). Yazar, eserin çeşitli yerlerinde bu terimi isim (kubuz), sıfat (kubuzluğ) ve eylem fiili (kubzaşdı, kubzaldı, kubzattı, kubzadı) halinde de açıklamıştır:

¹ Süleyman Demirel; Sunuş, **Ka arı Mahmud Divanü Lü at-it-Türk**. (Hazırlayan: Ramiz Asker), Bakü Ozan, 2006, I cilt, s. 5.

² Reşat Genç, **Ka garlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası**, Ankara: 1997, s. 172–174.

³ Gülay F. Mirzaoğlu, "Divanü Lugati't-Türk Işığında Müzikal İcra Ortamları", **Ka garlı Mahmud ve Dönemi Sempozyumu**, Ankara: 28–30 Mayıs 2008, Bildiri Özetleri, s. 35.

⁴ Ç. Jumayev, "Mahmut Kaşgarlı'nın Divan'ında saz sunqatı [sanatı] bilen bağlantılı sözler"/ «Mahmut Ka garlı türkologiya ilmi esaslandırıcıdır» atlı Halkara ilmi maslahatı. Aşqabat: 21-22 Şubat 2008, s. 93-94

⁵ A. Redjebov, "Muzikal'no-teoreticeskaya mısl' epoxi M. Kaşgari i yego znaçeniye v istorii kul'turi narodov Blijnego i Srednego Vostoka" (M. Kaşgari Döneminin Müzikal-Teorik Düşüncesi ve Bunun Yakın ve Orta Doğu Halklarının Kültür Tarihinde Önemi) / «Mahmut Ka garlı türkologiya ilmi esaslandırıcıdır» atlı Halkara ilmi maslahatı, Aşqabat: 21–22 Şubat 2008, s.290.

⁶ Baheddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giri**, C. IX, Ankara 1977, s. 4-5.

Kubuzlu : « kubuzluğ kişi = kopuzlu adam» (1, 474).

! **Kubza** dır : « ! kızlar kubzaşdı = kızlar, cariyeler kopuz çalmakta yarıştılar», (%! - ! kubzaşur – kubzaşmak) (2, 226)

Kubzaldı : « kubuz kubzaldı = kopuz çalındı», (% - kubzalur – kubzalmak) (2, 238).

' **Kubzattı** : « ' (ol anı kubzattı = o ona kopuz çaldırdı», (- ' %' kubzatur – kubzatmak) (2, 321).

Kubzadı : « ol kubuz kubzadı = o, kopuz çaldı», (\$) - kubzar – kubzamak) (3, 258).

Kopuzun eski dönemlerde atkuyru undan ve hatta ince ba ırsaktan yapılan kiri le, ipek telle mızraplı veya mızrapsız çalındı ı bilinmektedir. Fakat Ka garlı Mahmut bu konuda hiçbir bilgi vermemektedir. Muhtemelen aynı gelenek 11. yüzyılda da sürmü tür.

Kopuzu, dönemin di er telli sazlarından ikeme, çeng ve buçı izlemektedir. Bu sazlardan ilki olan ikeme, Divan'ın Türkçe son çevirisinde (5, 249) egeme imlası ile geçmektedir. Çeng sazının adı Divanü Lugati't-Türk'ün Uygurca (6, 487) ve Çince çevirilerinde (7, 347) çong olarak, Türkçe aynı çeviride ise çung (5, 240) olarak verilmi tir. Ka garlı Mahmut, ikeme'nin kopuza benzedi ini yazmaktadır: \$)§ keme: saz, kobuz gibi çalınan musiki aleti (1, 193). Çeng'in özellikleri tam olarak belirtilmemi olsa da onun da telli alet oldu u ku ku götürmez bir gerçektir: *+, Ç e n g: çeng, zeng, musiki aleti (3, 311). Bu alet günümüzde bazı Türk boylarında, özellikle de Uygurlar arasında yaygın olarak kullanılmaktadır. Ka garlı Mahmut, buçı ile ilgili olarak verdi i bilgide onun da kopuz türünden telli bir alet oldu unu; hatta buçı kobuz olarak da adlandırıldı nı vurgulamaktadır: , - Buçı: « , - buçı kobuz = telli ud'lardan biri». Bu, kaz göksü (barbet) adı verilen çalgı aletlerinden birisidir (3, 169). Buradaki buçı kelimesinin ne anlama geldi i merak konusudur. Ka garlı Mahmut'ta * % . ' /- /- buç buç öter semürgük = bülbül buç buç öter (2, 285) diye bir mısra geçmektedir. Bundan yola çıkarak buçı kobuz'un, bülbül gibi akıyan kopuz anlamına geldi i dü ünülebilir mi? Öte yandan, Azerbaycan Türkçesinde kulak, sazın a ı ı anlamında puç kelimesi mevcuttur. Hatta sazın puçunu burmak; yani sazı kökleme, simi tarım hale getirmek deyimi de vardır. Buradan hareketle buçı kobuz'un kulaklı, a ıklı kopuz anlamına geldi i varsayımı da göz ardı edilemez.

Ka garlı Mahmud'un Divanü Lugati't-Türk'te bahsetti i çalgı aletlerinin di er bir grubunu ise nefesli sazlar olu turmaktadır. Burada üç alet üzerine, yani sız u, bor uy ve tovıl üzerine de bilgi verilmektedir. Bunlardan sızgu ça da ney, daha do rusu, onun basit türü olan, günümüzde çocukların kamı tan, içi oyulmu a açtan veya sö üt kabu undan yaptıkları kaval-düdük oldu u dü ünülebilir. Ka garlı, bu aleti ek bilgi vermeden sade bir anlatı la sunmaktadır: . Sız u: düdük, tütek, ney (1, 469). Divan'daki ikinci nefesli alet bor uy; zurna'nın bir türü diyebilece imiz alettir. Çünkü Ka garlı Mahmut bu alet için sadece - Bor uy: Nefesle çalınan boru (3, 226) deyip geçmektedir. Bu, Azerbaycan Türkçesinde truba, boru, keremay, Özbekçe'de keremay, Türkiye Türkçesinde borazan, ngilizce'de trumpet kelimesiyle kar ılanan nefesli çalgı aletidir. Divan'daki üçüncü nefesli alet tovıl'dır. Ka garlı Mahmud'un bu alete ili kin tanımı, beraberinde soru i areti de ta ımaktadır: ' Tovıl: Davul, nakkare. Av zamanı ahin için çalınan davul (3, 163). Bu tanımın ilk kısmından tovıl'ın davul, nakkare, timbal oldu u anla ılmaktadır. Fakat bu davulun ahin ça ırmak için çalındı ı bilgisi, bu konuda tereddüde dü memize yol açmaktadır. Çünkü ahin davulla de il, düdükle ça rılmaktadır. O zaman tovıl'ın hem davul, hem de düdük anlamına geldi ini kabul etmemiz gerekecektir.

Ka garlı Mahmut vurmali sazlar kısmında tümruk ve küvrük adlı iki aletten bahsetmektedir. Bunlardan tümruk maddesi öyledir: 0 %' Tümruk: def, dümrük. O uzca (1, 462). Burada hiçbir sorun yoktur. Küvrük maddesi de anla ılırdır: 0 ı Küvrük: kös, davul (1, 463).

Divanü Lugati't-Türk'te tu terimiyle hem bayrak ve sancak, hem de askeri orkestra veya ordu bandosu, ba ka bir deyi le mehteran takımı ve nöbet de i imi kastedilmektedir. Ka garlı, tu maddesinde öyle yazmaktadır: ' Tu : Hakanın yanında çalınan nakkare (kös) ve davul. « ' \$4 xan tu urdu = han nöbet davulunu vurdu, orkestra çaldı» (3, 134). Tu un vurulması muhafız alayının nöbet de i imini

göstermekteydi: « توغ ارلدى tuğ uruldu = nöbet davulu vuruldu, muhafız değiştirme davulu çalındı» (1, 241). Divan'ın başka bir yerinde ise şu cümle geçmektedir: «Her gün Balasağun'daki sarayın karşısında beyler için üç yüz altmış nevbet davulu vuruluyordu» (3, 359). Kaşgarlı, başka bir maddede, tuğ'un bayrak ve sancak anlamını vermektedir: توغ T u ğ: bayrak, sancak. «توغلغ خان tokuz tuğluk xan = dokuz tuğlu han veya hakan» (3, 135).

Divanü Lugat-it-Türk'te müzik icrası üzerine de bilgiler verilmiştir. Bunlar söylemek, teganni etmek anlamına gelen öttürmek, yırlamak, köglemek fiilleriyle ifade edilmektedir: اتردى Öttürdi: öttürdü, çaldırdı, « سبیزغو اتر سبیزغو اتر = düdük öttürdü, çaldı». Çalınan her alet için böyle denilmektedir. (اترلماک) (1,259); اترلدى Ötrüldi: Çalındı, « سبیزغو اترلدى = düdük öttürüldü, çalındı». Başka örneklerde de bu şekildedir: (اترلماک - اترلر - اترلر) (1, 281); اتردى Öttürdi: öttürdü. « ال سبیزغو اتردى = o, düdük öttüdü, çaldı». (اترلماک) (1, 227); اترلدى kögledi: « ار ککلادی = adam çalıp okudu, teganni etti, ahenkli melodi yarattı»,

(ککلماک - ککلر) (3, 270); يرلادی yırladı: « ار يرلادی = adam melodi yarattı, şarkı söyledi», (يرلار - يرلاماق) (3, 275).

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz: Eserden anlaşıldığına göre, 11. yüzyılda Türklerde genel kültür yanında müzik kültürü de gelişmiş durumdaydı; besteler yapılmış, çeşitli telli nefesli ve vurmali sazlar eşliğinde sanat icra edilmiş, şarkı ve makamlar okunmuştur. Ayrıca sivil müzik sanatının yanı sıra askeri müzik de gelişmiş, ordu orkestrası ve bandolar oluşturulmuştur. Bu da o dönemde merkez Asya'nın en büyük askerigüçlerinden birini oluşturan Karahanlılar devletinin, genelde ise Türk ordu geleneğinin ve askeri dehasının tabii bir sonucu olarak algılanabilir. Tüm bu bilgiler için ilk Türkolog, büyük dilci ve düşünür Kaşgarlı Mahmud'a çok şey borçluyuz. Ruhu şad olsun.

Kaynaklar

- 📖 Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lüğat-it-Türk**, Tercüme Eden ve Neşre Hazırlayan Ramiz Asker, C. I, Baku Ozan 2006.
- 📖 Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lüğat-it-Türk**, Tercüme Eden ve Neşre Hazırlayan Ramiz Asker, C. II, Baku Ozan 2006.
- 📖 Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lüğat-it-Türk**, Tercüme Eden ve Neşre Hazırlayan Ramiz Asker, C. III, Baku Ozan 2006.
- 📖 محمود ال کا شغری [Mahmud el-Kaşgarı, **Divanü Lüğat-it-Türk**, Tercüme: Hüseyin Düzgün, Exter neşriyatı, Tebriz 2004.
- 📖 Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lugati't-Türk**, Çeviri, Uyarılama, Düzenleme, Hazırlayanlar: Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurteser Kabalcı İstanbul 2005.
- 📖 دیوان لغات الترتک - ترکی تیللار دیوانی مه هموت فه شقه ری [Mehmut Keşkeri, **Türkiy Tıllar Divanı - Divanü lüğat-it-türk**], Tom I, Xelik Neşriyiti, Ürümçi 1981.
- 📖 Tu Tszüe Yuy Datsıdyan, دیوان لغات الترتک [Divanü lüğat-it-türk], C. I, Milletler Neşriyiti, Pekin 2002.